

درآمدی بر پیامدهای افزایش ارتباطات میان فردی مجازی در روابط خانوادگی

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۲/۱۲

تاریخ تأیید: ۹۸/۰۴/۲۰

حمید کوشکی زمانی*

چکیده

گسترش روزافزون و بسیار سریع حضور فضای مجازی در متن زندگی انسان‌ها باید همراه بررسی مزایا و معایب آن باشد و با شناخت ماهیت فضای مجازی، ظرفیت آن و ارتباطاتی که در این بستر شکل می‌گیرد سعی در کنترل آسیب‌ها و تقویت مزایای آن داشت. در این نوشتار که به روش اسنادی صورت گرفته است، با نگاه به برخی دیدگاه‌ها در مورد ماهیت فضای مجازی، به بررسی ارتباطات میان فردی که در این بستر شکل می‌گیرد پرداخته، سعی شده با مقایسه ارتباط میان فردی در فضای حقیقی و مجازی، به سؤالات و چالش‌های جدی در این زمینه پرداخته شود و این موارد در مهمترین نهاد جامعه یعنی خانواده و ارتباطات خانوادگی بررسی شده است. طرح صحیح مسأله و چالش‌های به وجود آمده ناشی از استفاده از فضای مجازی و همینطور مقایسه ارتباط میان فردی در فضای مجازی با ارتباط حقیقی نتایجی است که به عنوان درآمدی بر بررسی پیامدهای افزایش ارتباطات میان فردی در این دو فضا به دست آمده و می‌تواند مقدمه پژوهش‌های بعدی در این زمینه باشد.

واژه‌های کلیدی: فضای مجازی، ارتباطات میان فردی، روابط خانوادگی، شبکه‌های اجتماعی سایبری.

مقدمه

با گسترش بسیار سریع استفاده از اینترنت بخشی از زمانی که هریک از افراد جامعه در اختیار دارند به حضور در فضای مجازی و استفاده از امکانات رنگارنگ آن اختصاص می‌یابد؛ این امر لاجرم موجب کمتر شدن زمانی است که در گذشته برای امور دیگر در فضای حقیقی صرف می‌شد. سرعت گسترش استفاده از اینترنت و تحولات ناشی از آن در جهان و همینطور در کشور ما به حدی بوده و هست که فرصت تحقیق و تدقیق درباره مطلوب بودن و یا نبودن هریک از تحولات و جایگزینی‌های ناشی از آن را از جامعه و محققین گرفته است. با پیشرفت تکنولوژی و در کنار تسهیلاتی که در جوامع فراهم می‌کند هرروز انسان‌های بیشتری را مجبور به استفاده می‌کند و از طریق خدماتی که اینترنت به افراد جامعه ارائه می‌دهد به شکل بسیار سریعی خود را به دوردست‌ترین نقاط و به افراد با تنوع خصوصیات از نظر سن، جنس، فرهنگ، سواد و... رسانده است.

احسان شاه قاسمی در سال ۱۳۸۵ در مقاله مروری بر زمینه‌های تأثیر فضای مجازی بر نظریه‌های ارتباطات می‌نویسد: «در فوریه سال ۲۰۰۶ تعداد کاربران اینترنتی در جهان از مرز یک میلیارد نفر گذشت. در فاصله سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۶ رشد تعداد کاربران اینترنتی در جهان بیش از ۲۰۰ درصد بوده است. آمار در مورد ایران کمی متفاوت است. بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۶ تعداد کاربران اینترنتی در ایران بیش از ۳۱۰۰ درصد افزایش یافته است و {در سال ۱۳۸۵} به بیش از ۱۱ و نیم میلیون نفر بالغ می‌شود. طبق آخرین آمار، انتهای نوامبر ۲۰۱۵ تعداد کاربران اینترنتی در ایران به ۴۶ میلیون و ۸۰۰ هزار نفر افزایش یافته است.» (<http://www.internetworldstats.com>)

با نگاهی گذرا می‌توان به گستردگی اثرات و پیامدهای افزایش حضور اینترنت در جامعه پی برد اما برای درک تأثیر مثبت یا منفی آن در حوزه‌های مختلف مانند اقتصاد، سلامت، روابط اجتماعی و... نیازمند تحقیق هستیم. اساس و بنیان هر اجتماع را نهاد خانواده تشکیل می‌دهد که روند تغییرات آن با توجه به حساسیت و جایگاه ویژه‌ای که در اجتماع دارد باید مورد توجه قرار گیرد. در این تحقیق تلاش می‌شود مقدمات چگونگی تحقیق برای مطلع شدن از پیامدهای گسترش ارتباطات میان فردی مجازی بر روابط خانوادگی مورد بررسی قرار گیرد. در این تحقیق سعی می‌شود که از طریق مطالعات اسنادی، چگونگی تحقیق در مورد پیامدهای افزایش ارتباطات مجازی در روابط خانوادگی مشخص شود. اهمیت و ابعاد روابط خانوادگی در فرهنگ، سپس بررسی مصادیق ارتباطات میان فردی مجازی در روابط خانوادگی و نقاط قوت و ضعف این ارتباطات مورد بررسی قرار می‌گیرد تا بتوان در ادامه با تحلیل ظرفیت فضای مجازی به بررسی پیامدهای احتمالی افزایش ارتباطات میان فردی مجازی در روابط خانوادگی پرداخت و نتایج و فرضیه‌هایی را در این زمینه مطرح کرد.

مفاهیم

ارتباطات میان فردی: interpersonal communication

ارتباط میان فردی، ارتباطی است مستقیم بین دو نفر یا تعداد بیشتری از افراد که در مجاورت فیزیکی قرار دارند. طی این ارتباط، تمامی حواس پنجگانه می‌تواند به کار گرفته شود و پس فرست آنی و بلاواسطه در جریان کار حضور دارد. (بلیک و هارولدسون، ۱۳۷۸)

باید توجه داشت که در ارتباطات میان فردی مجازی، عنصر مجاورت فیزیکی و امکان درگیر شدن حواس پنجگانه وجود ندارد و لذا خصوصیات متفاوتی خواهد داشت و لاجرم نتایج و آثار چنین ارتباطی هم متفاوت خواهد بود که این پیشفرض در بررسی ابعاد مختلف ارتباطات میان فردی مجازی در روابط خانوادگی و تحلیل آن در این تحقیق کمک کرده است.

روابط خانوادگی

در این تحقیق مقصود از روابط خانوادگی، معنای عام آن یعنی مجموعه ارتباطاتی است که میان افراد یک فامیل اتفاق می‌افتد.

فضای مجازی: cyber space

فضای سایبر در معنا به مجموعه‌هایی از ارتباطات درونی انسان‌ها از طریق کامپیوتر و مسائل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی گفته می‌شود. یک سیستم آنلاین نمونه‌ای از فضای سایبر است که کاربران آن می‌توانند از طریق ایمیل با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. بر خلاف فضای واقعی، در فضای سایبر نیاز به جابجایی‌های فیزیکی نیست و کلیه اعمال فقط از طریق فشردن کلیدها یا حرکات ماوس صورت می‌گیرد.

(<http://cyber-space.blogfa.com>)

شبکه‌های اجتماعی سایبری

شبکه اجتماعی، زنجیره‌ای به هم پیوسته از پروفایل‌های افراد مختلف، صفحه‌ها و گروه‌های ایجاد شده توسط کاربران است. اگر چه شبکه‌های اجتماعی در ابتدا تنها امکان برقراری ارتباط با دوستان و آشنایان، تشکیل و عضویت در گروه، ایجاد صفحه‌های شخصی، به اشتراک گذاری محتوا و نظایر اینها را برای کاربران خود فراهم می‌کردند، اما امروزه برای باقی نگهداشتن کاربران و افزایش تعداد آنها، امکاناتی نظیر انجام نظرسنجی، بازی‌های برخط، تماشای فیلم‌های شرکت‌های معتبر و مانند اینها را نیز به ویژگی‌های خود افزوده‌اند (صفایی، ۱۳۹۱).

پیشینه پژوهش

در زمینه فضای مجازی مقالات متعددی نگاشته شده است؛ به نظر می‌رسد موضوعاتی که بیشترین نزدیکی را با موضوع این مقاله دارند مقالاتی است که در مورد شبکه‌های اجتماعی، فضای اجتماعی و سبک زندگی نگاشته شده است که از آن جمله مقاله شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و سبک زندگی جوانان نوشته حسن بشیر و محمدصادق افراسیابی است. در این مقاله که روش آن پیمایش اینترنتی است نتایجی به دست آمده است که به تحلیل‌های ما در مورد نوع استفاده اعضای خانواده کمک میکند.

چارچوب نظری و روش

در این تحقیق نظریه مارشال مک لوهان و مجموعه مفاهیمی که در مورد رسانه مطرح کرده است محور اصلی قرار گرفته است و تلاش شده است تا با تصویری که از نظریه مک لوهان در ارتباطات درباره جهان مجازی و شبکه‌های مجازی برداشت میشود این فضا و پیامدهای آن تحلیل گردد. ظهور فناوری‌های مدرن و شکل‌گیری ارتباطات جدید میان انسان‌ها را بر اساس نظریه مارشال مک لوهان میتوان چنین توصیف کرد:

مک لوهان معتقد است صنعت چاپ باعث شد تا انسان‌ها حس بینایی خود را محور سازند و این تنها حسی است که می‌تواند باعث احساس جدایی و ناپیوستگی شود. (مهدیزاده، ۱۳۸۹)

اما بعد از پیدایش تلویزیون و رادیو باز هم به نوعی حس شنوایی بیشتر به کار گرفته می‌شود و بر اساس نظر مک لوهان به دنبال این تغییر در نظام ارتباطی رسانه‌ها، تحولات فرهنگی و اجتماعی پدید می‌آید که به اعتقاد وی قبیله‌سازی مجدد است (retribalization).

بر اساس نظر مک لوهان رسانه‌ها پس از اختراع و گسترش رادیو دوباره توانستند گوش‌های انسان را درگیر خود سازند که البته می‌توان رسانه‌های مبتنی بر فضای اینترنت و فضای مجازی که حس شنوایی را از طریق صوت و فیلم درگیر می‌کند و به درگیر کردن حس بینایی از طریق نوشته‌ها و عکس‌ها می‌پردازد چنین تحلیل کرد که این رسانه‌ها منجر به یک نوع ارتباط به شکل دهکده جهانی خواهند شد ولیکن در بستر فضای مجازی و نه واقعی. ممکن است فیلم‌ها، عکس‌ها و کلیپ‌ها و افزایش سرعت انتقال اطلاعات منجر به شکل‌گیری گروه‌ها و علقه‌های متعددی در فضای مجازی بشود؛ اما می‌توان گفت این علقه‌ها تا حدود زیادی مبتنی بر یک فضای موهوم است که از آن به فضای مجازی تعبیر می‌شود. لذا در عین اینکه به نظر می‌رسد که ارتباطات بین انسان‌ها گسترش یافته است، باید توجه داشت که این ارتباط تفاوت‌هایی ماهوی با ارتباط حقیقی در گذشته دارد. ارتباط گذشته انسان‌ها بدون استفاده از فضای مجازی و در محیط فیزیکی شکل می‌گیرد و نه در فضای سایبر. این دو نوع ارتباط که در اینجا به مجازی و حقیقی از آنها تعبیر می‌کنیم هر یک مؤلفه‌هایی دارند که منجر به پیامدهای متفاوت برای هر یک از این ارتباط‌ها می‌شود.

مؤلفه‌های (ویژگی‌های) ارتباط حقیقی را می‌توان چنین برشمرد:

- شرم حضور: که میتواند منجر به ادبیات مناسب شأن شنونده صحبت کردن شود و یا باعث مراعات کردن دیگر افرادی که در حال شنیدن صحبت‌های گوینده هستند بشود.

- در ارتباط مجازی به نظر می‌رسد که تهور دو طرف ارتباط بیشتر می‌شود و یا حتی به اسم شجاعت، صراحت بیشتری در دو طرف دیده شود که بعضاً منجر به بی‌احترامی و خروج از ادب می‌گردد.

- فضای حاکم بر ارتباط، در ارتباط حقیقی کاملاً متفاوت از ارتباط مجازی است و مؤلفه‌های فیزیکی فضای کالبدی مانند وسائلی که در محیط هستند و یا افرادی که در آن محیط حضور دارند و یا چینش وسایل محیط، چشم اندازه‌ها و مناظر و صدا و موسیقی و... که در محیط به گوش می‌رسد، همگی ارتباط حقیقی را ارتباطی پویاتر و با شکل‌گیری بسیاری از مفاهیم می‌کنند. در عین اینکه به نظر می‌رسد که ارتباطات بین انسان‌ها گسترش یافته، به دلیل غیرحقیقی بودن این ارتباطات، در روی دیگر این ارتباطات می‌توان تنهایی واقعی و فردگرایی مفرطی را مشاهده کرد که به دلیل توهم با هم بودن ناشی از این ارتباطات مجازی، بیش از پیش پیشرفت کرده و بدون مقاومت به زندگی انسان‌های قرن بیست و یکم هجوم آورده است.

درک درست این تنهایی نیازمند توجه به این تفاوتها در فضای مجازی و حقیقی است و به دلیل اینکه عمده مردم چنین توجهاتی را ندارند لذا متوجه این تنهایی مدرن هم نیستند؛ خاصه این که زندگی در دورانی که بمباران اطلاعاتی یکی از شاخصه‌های آن است آنها را بیش از پیش دچار سطحی نگری کرده است، لذا انسانها در این تنهایی غرق شده‌اند و از عواقب و مضرات آن رنج می‌برند در عین اینکه به این تنهایی باور هم ندارند و این ابهام هم خود باعث آشفتگی و سردرگمی افزونتر آنان شده است.

در نگاه مک لوهان ویژگی یک رسانه فارغ از این که چه محتوایی را انتقال می‌دهد بر مخاطب و در عبارت بهتر (برای رسانه‌های مبتنی بر اینترنت و سایر) بر استفاده

کنندگان اثر میگذارد. لذا در این تحقیق به دنبال این خواهیم بود که فارغ از نوع پیام که احتمالاً بر اساس تفاوت استفاده کنندگان در تحصیلات، اعتقادات دینی، قومی و یا ... متفاوت خواهد بود، تأثیر صرف استفاده از رسانه‌هایی با چنین خصوصیتی را بررسی کنیم.

روش پژوهش

این پژوهش به روش اسنادی صورت گرفته است و سعی شده است با جستجو در میان مقالات و کتب به زبان فارسی و انگلیسی از نتایج تحقیقات انجام شده در تحلیلها استفاده شود.

عرصه‌های شکل‌گیری ارتباطات میان فردی مجازی

در سال‌های اولیه شکل‌گیری فضای اینترنت، تنها امکان ارتباط یکطرفه در آن فراهم بود و از این لحاظ همانند تلویزیون، رادیو و کتاب بود. اما با به وجود آمدن نسل دوم وب (web2) این امکان به وجود آمد که ارتباط دوسویه میان افراد در وب شکل بگیرد. (سایت مشرق نیوز) و این یعنی شکل‌گیری ارتباط میان فردی مجازی که با پیشرفت تکنولوژی، به صورت برخط (آنلاین) هم درآمد. ارتباطات از صورت عمل یا ارتباط یکسویه (action) به صورت معامله یا ارتباط دوسویه (interaction) و حتی با شکل‌گیری تکنولوژی‌های نوین به صورت ارتباط تراسویه یا تعامل (transaction) درآمد.

به لحاظ تکنولوژیکی عرصه‌هایی که در آنها ارتباطات میان فردی مجازی امکان شکل‌گیری دارد به اقسام ذیل قابل دسته‌بندی هستند:

شبکه اجتماعی (social network)

یک شبکه اجتماعی زنجیری بهم پیوسته از پروفایل‌های افراد مختلف و صفحات و گروه‌های ایجاد شده توسط کاربران است.

پروژه مشترک - ویکی (wiki)

در ویکی‌ها کاربران به صورت مشترک بر روی موضوعی خاص فعالیت کرده و در کنار یکدیگر محتوای ویکی را ساماندهی می‌کنند.

وبلاگ (blog)

جامعه محتوایی (content community)

در این سایت‌ها کاربران محتواهای گوناگونی نظیر صوت، ویدئو، عکس و... را بارگذاری کرده و به اشتراک می‌گذارند.

فروم (forum)

فروم‌ها امکان تبادل نظر، پرسش و پاسخ و گفتگو پیرامون موضوع و یا موضوعاتی مشخص را فراهم می‌کنند.

میکرو بلاگ (microblog)

میکرو بلاگ‌ها تلفیقی از شبکه اجتماعی و وبلاگ هستند که در آنها طول پیام‌های کاربران از تعداد مشخصی کاراکتر پیروی می‌کند.

پادکست (Podcast)

نوعی از فایل‌های صوتی و تصویری که بر روی اینترنت بارگذاری شده و قابلیت به اشتراک گذاری دارند.

جهان مجازی (virtual world)

جهان مجازی عملکردی شبیه شبکه اجتماعی دارد با این تفاوت که افراد در این محیط همانند دنیای واقعی فعالیت خواهند کرد. نحوه کار به این ترتیب است که کاربر ابتدا برای خود یک آواتار ساخته و سپس همانند دنیای واقعی برای خود محل زندگی، کار و تفریح تعیین و همچنین خانواده و گروه دوستان تشکیل خواهد داد (تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر سبک زندگی کاربران اینترنت، سایت مشرق نیوز).

از میان انواع فوق، به نظر میرسد ارتباطات میان فردی بین افراد یک خانواده بیشتر در شبکه‌های اجتماعی و جهان مجازی اتفاق می‌افتد، لذا در بررسی آثار فضای سایبر و وب بر روابط خانوادگی باید این دو مورد را محور مطالعه قرار دهیم.

خصوصیات و محدودیت ظرفیت فضای مجازی

عمده کاربران فضای مجازی، به دلیل در دسترس بودن فضای مجازی و مدیریتی که در ظاهر به کاربران می‌دهد، خیلی زود با آن انس می‌گیرند و حس می‌کنند که فضای مجازی امکانی است که با مدیریت کاربر توانایی رفع نیازهای متعدد واقعی او را دارد. همچنان که در برداشت از نظریه استفاده و رضامندی کاتز به دست می‌آید، بخشی از امکاناتی که در فضای مجازی ارائه می‌گردد در پاسخ به نیاز کاربران شکل گرفته است ولی می‌توان گفت که بخشی از این نیازها هم به صورت کاذب توسط برنامه ریزان فضای مجازی برای کاربران ایجاد و به آنها القا شده است. (مهديزاده، ۱۳۸۹)

هدف و غایت مد نظر تولیدکنندگان و متولیان و گسترش دهندگان شبکه‌های مجازی و جهان مجازی قطعاً بر نوع و هدف حضور استفاده‌کنندگان از این فضا تأثیر می‌گذارد. مک لوهان معتقد است که رسانه همان پیام است؛ لذا تأثیراتی که رسانه بر استفاده‌کنندگان خواهد گذاشت جدای از اهدافی است که استفاده‌کنندگان از رسانه مد نظر دارند.

مزایای استفاده از شبکه‌های مجازی به لطف تکنولوژی‌های نوین قابل انکار نیست؛ مزایایی از قبیل ۱. افزایش سرعت و حجم اطلاعات رد و بدل شده ۲. دسترسی به افراد در نقاط دور دست ۳. آگاهی داشتن به صورت برخط از طیف وسیعی از انسانهایی که در زندگی ما نقش دارند ۴. شکل گرفتن نقد و آگاهی نسبی از طریق آزادی نسبی و تا حدی شکل‌گیری حوزه عمومی در فضای مجازی و ... .

از سوی دیگر هم ضعف‌ها، آسیب‌ها و مضراتی به فضای مجازی و گسترش آن وارد است مانند: ۱. عمق کم اطلاعات و تهی کردن مخاطبان از دانش و آگاهی واقعی به واسطه بمباران اطلاعاتی ۲. موهوم بودن ارتباط شکل گرفته در این فضا به دلیل نبودن بسیاری از اجزای یک ارتباط کامل انسانی که در فضای حقیقی شکل می‌گیرد و... با نگاه مک لوهان فارغ از پیامدهای به ظاهر مثبت ارتباطات مجازی باید به ابزارهای این ارتباطات و اهداف سازندگان آنها توجه داشت؛ لذا در کنار این آسیب‌ها شاید بتوان گفت که مهمترین تأثیری که رسانه در فضای مجازی بر استفاده‌کنندگان و یا مخاطبان خود می‌گذارد این است که با استمرار استفاده از رسانه، اهداف مد نظر متولیان آن و غایتی که می‌توان برای خود رسانه در نظر گرفت برای استفاده‌کنندگان هم درونی می‌شود و با رسانه همسو خواهند شد. لذا به طور جدی باید به مطالعه اهداف و طراحی‌ای که به وجود آورندگان و تولیدکنندگان رسانه‌ها، تکنولوژی‌ها و اجزای فضای مجازی داشته و دارند توجه داشت و با ترسیم دقیق آنها تحلیل جامعتری از نتایج حضور در این فضا به دست آورد.

در تحقیقی که دکتر حسن بشیر و محمدصادق افراسیابی در مورد شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و سبک زندگی جوانان انجام داده‌اند (۱۳۹۰) مشخص شده است که افراد با اهداف متنوعی عضو این شبکه‌ها می‌شوند که مهمترین آن را سرگرمی دانسته‌اند. میان عضویت در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و نحوه اختصاص وقت به سایر فعالیت‌های اجتماعی ارتباط وجود داشته به طوری که بیشتر پاسخ دهندگان به پرسشنامه تحقیق اذعان داشته‌اند که به دلیل استفاده بیش از حد از اینترنت برای فعالیت در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی مورد اعتراض سایر اعضای خانواده قرار گرفته‌اند.

همچنان که در این تحقیق هم به دست آمده است به نظر می‌رسد یکی از اهداف عمده رسانه‌ها سرگرمی است و مخاطبی که از چنین رسانه‌ای استفاده می‌کند بیشترین عایدی آن هم همان سرگرمی خواهد بود لذا اگر با دوستان، آشنایان و خانواده هم در جهان مجازی و شبکه‌های مجازی ارتباطی برقرار می‌کند انتظار برآورده شدن اهداف دیگری مانند اهدافی که در صله رحم در دین مطرح می‌شود از آن، انتظار به جایی نیست.

مک لوهان اذعان می‌کند که چاپ و غلبه حس بینایی درک انسان از جهان را متحول ساخت و به ظهور و تکامل فرهنگ و جامعه مدرن انجامید. از نظر او تغییر رفتار حسی، انواع فرهنگ‌ها و جوامع را به وجود می‌آورد زیرا باعث می‌شود تا روابط ذهنی انسان با جهان و با سایرین به طور عمیق دگرگون شود. از آراء مک لوهان چنین بر می‌آید که مطالعات وی بیشتر بر چگونگی کسب تجربه انسان متمرکز بود تا به چیستی و محتوای آن تجربه. (مهدیزاده ۱۳۸۹)

بستر فرهنگی ارتباطات مجازی

البته تأثیرات مختلف در فرهنگ‌های مختلف، می‌تواند نتایج کاملاً متفاوتی را در پی داشته باشد:

در تحقیقی که باری ولمن و همکارانش (در جامعه مورد مطالعه یعنی آمریکا) انجام داده‌اند (Family social activities and togetherness)، که در سایت PewResearch.org ذکر شده است، ابراز داشته‌اند که اینترنت و تلفنهای همراه نقش برجسته‌ای در افزایش ارتباطات میان دوستان، خانواده و همکاران آنها داشته است؛ در تحلیل این نتایج دو نکته به نظر می‌رسد: اول اینکه ارتباطات میان فردی بسیار به فرهنگ جامعه وابسته است لذا باید چرایی و چگونگی و فرهنگ حاکم بر ارتباطات خانوادگی و دوستان و همکاران را در جامعه مورد مطالعه مورد بررسی قرار دهیم، سپس به تحلیل دقیق نتایج چنین تحقیقی بپردازیم؛ نکته دوم هم به افزایش ارتباطات مد نظر آنان بر می‌گردد که آن طور که از ذکر نتایج تحقیق به دست می‌آید موارد افزایش ارتباطات بیشتر ناظر به کمیت این ارتباط است و نه کیفیت آن. چنانکه دیده می‌شود که از عبارات «ارتقای ارتباط با دوستان» و «ارتقای ارتباط با اعضای خانواده» استفاده می‌کنند. با این وجود وقتی که از توانایی اینترنت برای دیدار با افراد جدید سؤال می‌کنند ۶۴ درصد مخاطبان پرسشنامه آنان گزینه «به هیچ وجه» را انتخاب می‌کنند.

در شاخص دیگر این تحقیق نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که ۸۷ درصد بزرگسالان معتقدند که (استفاده از) اینترنت زمانی را که با خانواده می‌گذرانند را تغییر نداده است، درحالی‌که ۹ درصد به کاهش این زمان اعتقاد داشته‌اند و ۴ درصد هم به افزایش آن. (Barry Wellman, Aaron Smith, Amy Wells and Tracy Kennedy)

ارتباطات خانوادگی در فضای مجازی

به دنبال گسترش استفاده از فضای مجازی در عرصه‌های مختلف، بسیاری از کاربران با پیدا کردن اعضای فامیل و برقراری ارتباط در شبکه‌های اجتماعی، تشکیل گروه‌های مجازی خانوادگی و به اشتراک گذاری عکس، فیلم و... و گفتگوهای اینترنتی (چت) با آنها، بخشی از وقت حضور در فضای مجازی را به ارتباط با اعضای فامیل می‌گذرانند. اینکه بتوانیم با کسانی که در مکانی دور هستند ارتباط برقرار کنیم و از احوال

آنها به طور لحظه‌ای مطلع باشیم، امکان خیلی خوبی است. محدودیت‌های زندگی امروز در جوامع مدرن و یا در حال مدرن شدن، زمان مشترک و مکان مشترک را از آنها گرفته است به طوریکه کسانی که در یک شهر زندگی می‌کنند هم شاید نتوانند همدیگر را ببینند و یا از احوال هم به راحتی باخبر شوند؛ فضای مجازی در تسهیل این ارتباط و پر کردن خلأیی که بخشی از آن زاده جامعه مدرن است خوب عمل کرده است.

سرعت گسترش و تحولات در فناوریها و ارتباطات نوین، فرصت تأمل و بررسی حقیقت اتفاقی که در حال رخ دادن است را محدود کرده است به طوری که تقریباً همه غیرمتخصصین و عامه مردم و حتی برخی از اهالی علوم اجتماعی و ارتباطات هم به نقد و بررسی آن اهتمام ندارند و معمولاً به بررسی فوایدی که در پی استفاده به دست خواهد آمد می‌پردازند، نهایتاً آسیب‌هایی که فرصت استفاده بهتر را از کاربران می‌گیرد مورد بررسی قرار می‌دهند، ولی مسائل جدی تری هم در این بین مطرح است؛

سؤال جدی اینجاست که ارتباط مجازی ایجاد شده که در نگاه اولیه خلأ کمبود ارتباط را با نزدیکان و بستگان پر می‌کند آیا می‌تواند با ایجاد یک ارتباط کامل، همه آن فوایدی که در یک ارتباط حقیقی برای شرکت کنندگان در ارتباطات حاصل می‌شود را به استفاده کنندگان از فضای مجازی بدهد؟

سؤال دیگر را بر اساس نظر مک لوهان می‌توان چنین مطرح کرد که اساساً رسانه‌های استفاده شده در شبکه‌های مجازی و مانند آن با چه هدفی ساخته شده‌اند و آیا امکان و ظرفیت پر کردن خلأهای ارتباطی جامعه را دارا هستند؟

این سؤال‌ها نیاز به بررسی محققانه‌ای دارد که با تحقیقات میدانی هم فرضیات آن بررسی و اثبات یا رد بشود تا تصویری که اکنون با این سؤال‌ها و بسیاری از ابهامات دیگر به شکل موهومی از این ارتباط و نتایج آن در ذهن ماست روشن‌تر شود.

شیوه‌ای که برای بررسی ظرفیت‌ها و واقعیات و تأثیرات این ارتباطات مجازی در روابط خانوادگی قابل پیشنهاد است به این شکل است:

۱- باید خصوصیات ارتباطات حقیقی میان فردی را در مقایسه با خصوصیات ارتباطات مجازی میان فردی مورد بررسی قرار دهیم؛

۲- فواید، آثار و نتایج ارتباطات حقیقی در میان خانواده‌ها را با ابزارهای سنجش به دست آورد.

۳- می‌توان به بررسی چگونگی محقق شدن و یا نشدن این نتایج در ارتباطات مجازی میان فردی در بین خانواده‌ها پرداخت. برای مشخص شدن نتیجه مرحله اخیر هم میتوان از شیوه پیمایش استفاده کرد.

پیامدهای افزایش ارتباطات مجازی در روابط خانوادگی

در کنار سؤالاتی که در این تحقیق به آنها توجه شده است که شایسته است عنوان تحقیقات و مقالات دیگری قرار گیرند، برخی از پیامدهای مثبت و منفی افزایش ارتباطات مجازی در روابط خانوادگی را مطرح میکنیم:

پیامدهای مثبت

۱- ارتباط گسترده‌تر، سهل‌تر و در زمان کوتاه‌تر و حتی به صورت برخط با شبکه خانوادگی و افراد مختلف؛ به نظر می‌رسد که امکان بالقوه باخبر شدن از حال همدیگر، کمک به همدیگر، حمایت عاطفی و معنوی و حتی کمک به اعتماد به نفس به واسطه حس حمایت اجتماعی از طرف خانواده جزو پیامدهای مثبت این نوع از ارتباطات است.

ایجاد ارتباط با کسانی که در حالت عادی به دلیل دور بودن مکانی و یا عاطفی از همدیگر، برقراری ارتباط و همکلام شدن به دلیل هزینه‌های متعدد معنوی و مادی آن عملاً امکان نداشت.

شکل گیری فضاهای مشترک: بسیاری از انسان‌ها رفتارشان در میان جمع با یکدیگر همراه با ملاحظات اخلاقی، حفظ حرمت‌ها و احتیاط‌های ویژه است؛ در فضای حقیقی امکان ایجاد چنین جمعی علاوه بر داشتن هزینه، در فواصل زمانی طولانی اتفاق می‌افتد. مثلاً به بهانه یک عروسی و یا مراسم عزا، اعضای فامیل دور هم جمع می‌شوند و از مزایای چنین ارتباطی برخوردار خواهند شد ولی در فضای مجازی، چنین جمعی به راحتی شکل می‌گیرد و به صورت روزانه و حتی ساعتی امکان برقراری ارتباطات در جمعی از فامیل که مزایایی در خود دارد به وجود می‌آید.

پیامدهای منفی

۱- همانطور که شرف الدین، علم الهدی و نوروزی اقبالی (۱۳۹۳) ذکر کرده اند: رسانه‌های اجتماعی {مجازی} امکان برخورداری از هویت مجازی و مخفی بودن از دیگران را برای کاربران فراهم کرده‌اند و از این جهت بسیاری از گفتارها و یا رفتارهایی که افراد از انجام آن در فضای حقیقی پرهیز داشته‌اند، در فضای مجازی امکان بروز یافته است. لذا پیامدی که محتمل به نظر می‌رسد درگیر شدن خانواده‌ها به وسیله افزایش ارتباطات مجازی با امکان گفتارها و رفتارهای جدیدی است که هر یک ممکن است عوارضی به همراه داشته باشد و افراد خانواده را درگیر خود سازد؛ امکان ظهور و بروز رفتارهایی که در فضای حقیقی توسط خود فرد کنترل می‌شود در فضای مجازی فراهم می‌شود و حتی ممکن است انسان‌ها بخشی از درون خود را که در فضای حقیقی به فراموشی سپرده‌اند در این فضا آشکار سازند و تبعات متفاوتی در پی آن به وجود بیاید.

۲- در فرهنگ اسلامی و با دیدگاه فقهی، یکی از مسائلی که در هر مقوله‌ای قابل بررسی است این است که رفتارها در کدامیک از احکام خمسه (واجب، مستحب، مباح، مکروه و حرام) قرار می‌گیرند. در اینجا امکان بروز فعل مکروه و حرام و ارتکاب گناه محل بحث خواهد بود؛ از منظر ارتباطات، تأثیری که امکان ارتکاب گناه بر هر شخص و بر رابطه او با دیگر اعضای خانواده می‌گذارد قابل مطالعه است؛ پدری که از نوع ارتباط فرزندانش در فضای مجازی مطلع نیست و نگران ارتکاب گناه است طبعاً این نگرانی را در ارتباط‌های دیگر خود در خانواده به همراه خواهد داشت. اینکه آیا فضای مجازی هم به لحاظ ذاتی در خود امکان ارتکاب گناه را بیشتر از فضای حقیقی دارد یا نه، از مواردی است که نیاز به تحقیق و اثبات دارد و به روشن شدن اهداف اصلی تحقیق کمک خواهد کرد.

فرضیه مورد نظر می‌تواند چنین تبیین شود که در فضای حقیقی به دلیل ارتباط میان انسان‌ها و پدیده حیا و عفاف و اخلاق اجتماعی و ملاحظاتی اجتماعی در روابط انسانی که فارغ از حد و حدود آن، در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف در تمام جوامع انسانی دیده می‌شود تا حد زیادی در جامعه مجازی از میان رفته است و امکان ایجاد گمراهی و ارتکاب گناه در آن به دلیل فقدان موارد مذکور بیشتر است:

در زندگی روزمره، مسلمان، هرچند ارتباط عقیفانه را از توجه خدای متعال انتخاب نکرده باشد اما چون خود را در نگاه جامعه، خانواده و گروه دوستان، مقید به آموزه‌های دینی می‌یابد، سعی در رفتار عقیفانه می‌کند؛ اما در فضای سایبر که می‌توان به راحتی به فضای خلوت در تعامل با نامحرم دست یافت و در عین حال گمنام و با هویت‌های ساختگی فعالیت کرد، رفتار عقیفانه از حساسیت بیشتری برخوردار می‌شود. (ارتباط عقیفانه در شبکه‌های اجتماعی سایبری، شرف الدین و دیگران ۱۳۹۳)

۳- آمارهای رو به افزایش طلاق‌های ناشی از ازدواج‌های اینترنتی و یا رفتارهای ضدعقیفانه در شبکه‌های اجتماعی، ناامنی جنسی به واسطه نوع استفاده از اینترنت

(رستگار و محمدیان، ۱۳۹۲) مواردی است که به وضوح می‌شود تأثیر آن را در روابط خانوادگی هم مشاهده کرد.

سواد رسانه‌ای و امکان بهینه‌سازی استفاده از ارتباطات مجازی و کاهش تبعات منفی آن به عنوان یک راهکار، فارغ از اینکه کدامیک از پیامدهای مثبت و منفی غلبه دارند که نیاز به تحقیقات جداگانه دارد، می‌توان به وسیله دانش سواد رسانه‌ای به کنترل پیامدهای منفی و تقویت موارد مثبت پرداخت.

نتیجه‌گیری

بررسی دقیق پیامدهای افزایش ارتباطات میان فردی مجازی در عرصه‌های گوناگون، من جمله در روابط خانوادگی در درجه اول نیازمند بررسی ماهیت فضای مجازی و ارتباطات مجازی در آن است. ماهیت این ارتباطات و خصوصیات آن بسیاری از مسائل را روشن می‌کند؛ ممکن است پس از روشن شدن این مسأله و بررسی تفاوت آن با ارتباطات حقیقی در روابط خانوادگی، برخی از سؤال‌ها و مسأله‌ها روشن شود و یا تخصصاً از بحث خارج شوند؛ برای تقریب به ذهن به تعریف ارتباطات میان فردی از نگاه بلیک و هارولدسون اشاره می‌شود که مکان مشترک و امکان ارتباط از طریق حواس پنجگانه را جزو تعریف این ارتباط می‌داند که قطعاً در فضای مجازی متفاوت خواهد بود و محدودیت‌هایی را به همراه خواهد آورد.

البته فارغ از ماهیت و محدودیت‌های مذکور، ارتباطات میان فردی در فضای مجازی دارای محاسن و آسیب‌هایی است. امکان برقراری ارتباط با دوردست، برخط بودن و... مزیت‌های فضای مجازی محسوب می‌شوند.

اما شاید مهم‌ترین تفاوت بین این دو فضا، ناقص بودن ارتباط شکل گرفته در فضای مجازی است که به همراه خود آسیب دیگری را هم به همراه خواهد داشت: انسان‌ها این نقص ارتباطی را برای تصور یک ارتباط کامل و پر کردن معناهای مبادله شده، خودشان پر می‌کنند و لذا ارتباط در فضای مجازی در موارد بسیاری یک ارتباط موهوم و با چاشنی وهم و خیال و به دور از واقعیت خواهد شد.

رهیافتها

حساسیت و اهمیت خانواده به معنای عام آن که به اختصار ذکر شد، باید ما را نسبت به تغییرات فرهنگی در لایه‌های مختلف آن من جمله باورها، ارزش‌ها، هنجارها و رفتارها بسیار دغدغه مند و حساس نگه دارد. محققین اجتماعی و برنامه‌ریزان فرهنگی می‌بایست در قبال این تغییرات فعالانه و نه منفعل رفتار کنند و قبل از اینکه هجوم تغییرات منجر به نتایجی غیر قابل کنترل و بازگشت گردد به فکر تحلیل، بررسی و هدایت این تغییرات به معنای تقویت تغییرات مثبت با نگاه مبنایی دینی و ارزشی در جامعه اسلامی ایران و برنامه ریزی برای کنترل و آگاه سازی نسبت به تغییرات منفی در خانواده و نهادهای اولیه جامعه باشند.

برای اینکه این موضوع روشن تر شود، جواب دادن به پرسشهایی که در متن هم آمد در تحقیقات آتی پیشنهاد می‌شود.

باید توجه داشت، از آنجا که تا قبل از پیدایش فضای وب و سایر ارتباطات مجازی در این روابط مد نظر محققین نبوده و می‌توان گفت حتی موضوع آن وجود خارجی نداشته است، خصوصیات روابط خانوادگی در فضای وب در دین و فرهنگ جامعه مورد بحث قرار نگرفته است و مثلاً صله رحم و آثار آن قابل انطباق بر ارتباطات ایجاد شده بین بستگان در بستر فضای مجازی هست یا نه؟

فهرست منابع

۱. اوحدی، مسعود، طبقه بندی مفاهیم در ارتباطات، ۱۳۷۸، چاپ سوم ۱۳۹۳، انتشارات سروش.
۲. بشیر، حسن و محمدصادق افراسیابی، شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و سبک زندگی جوانان، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره پنجم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۱.
۳. رستگار خالد، امیر و فاطمه محمدیان، استفاده از اینترنت و احساس امنیت اجتماعی، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، دوره ۱۴، شماره ۵۴.
۴. شاه قاسمی، احسان؛ مروری بر زمینه‌های تأثیر فضای مجازی بر نظریه‌های ارتباطات، مجله جهانی رسانه-نسخه فارسی، دوره ۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۵.
۵. شرف الدین، سیدحسین، علم الهدی، سیدعبدالرسول، نوروزی اقبالی، محمدجواد، ارتباط عقیقانه در شبکه‌های اجتماعی سایبری، علوم اجتماعی، مطالعات فرهنگ و ارتباطات، پاییز ۱۳۹۳-شماره ۵۹.
۶. صفایی، پروین، تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر سبک زندگی کاربران اینترنت، مشرق نیوز. www.mashreghnews.com
۷. مهدی زاده، سیدمحمد، نظریه‌های رسانه، اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی، ۱۳۸۹، چاپ چهارم ۱۳۹۳، انتشارات همشهری. <http://www.internetworldstats.com/stats5.htm>
8. Barry Wellman, Aaron Smith, Amy Wells and Tracy Kennedy: Family social activities and togetherness; October 19, 2008 <http://Pewresearch.org>

